

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԼԵՋՈՒԻ

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ

Անտիփոխելի բառեր, միջակ անուններ են.

Հայնց, այնց, հանց, հէնց
Հանչաք, այնչաք, այդչաք, այսչաք,
որչաք, միաչաք: — Հայնցեղ
հիմա, հիմայ, յիմայ
հօս, հօտ, հօն, ի հոս, ի հոտ, ի հոն
այլ վայր, այլվայր, այլուայր, այլուի,
առջև, յառջև, յետև, հետև, վերև,
ներքև, գրուցեւ,
վերջև, յերջև, ստորև, ընդ ներքսէ,
ընդ նեքսէ, ընդ դրացէ,
ընդ գրուցէ, ի դրացէ, ի դուրք, ի ներք,
ցնեքս, ցնեքսեւ,
ցնեքև, ցնեքսէ, ցգրուց, ցդրուցէ են:
Անտից, աստից, յայսկի, յայնկից,
ի հետ, յետ ամիսսին, ի հետ ու ի հետ,
ի հետ ու ի հետ, ի հետ ի հետ, հետ մի այլ,
վաղ, ի վաղէ, յեզուց:
Այլ, այլ է, մենակ, միակ
Իսկի, վստահի, ամենա, լուկ, բահրակ,
ի լման, ճիճն, ի ճիճն, քիչ, չէ, է
Ձիւնչ ցեղ, ո՞վ գիտէ, ոտին մի ամի ան-
գամ:
Դուր, է՞ր, քանի՞, աւելի, այլ աւելի,
մէն գլուկ, միմիայն, շատ
դ, ի, ց, ընդ, ըստ, առ
ի թէչ, զարթ, զարդ, զարթել (բացի)
վանց, քանց, ինչու, ինչվի, ինչֆի,
առանց:

Շաղկապներ

ու, ու վ, վ,

նա, նայ

ամ գտրեմն

ապա, ապա

այլ

կամ, կամ... կամ

ոչ, ու ոչ, ու ոչ... ու ոչ

որ (զի)

եփ (երբ)

զէդ, զէտ (իրբ)

ինչու (մինչև)

եթէ, նա թէ, ապա թէ, ամ թէ, որ.թէ,

և թէ — թէ չի, թի չի «եթէ ոչ»

քաւել (բացի)

Բայց ամենից աւելի ձևափոխեալ վի-
ճակն է ներկայացնում. Լծորդութիւնները
գրաբարի պէս այստեղ էլ չորս են. եմ, իմ,
ամ, ում, բայց նկատելի են հետեւեալ նոր
հանգամանքները:

1. Լծորդութիւնները իրենց դիւրեքի
փոխել են. այսինքն գրաբարի այսինչ բա-
ռը որ պատկանում է այսինչ լծորդութեան,
վերածուել է մի ուրիշ լծորդութեան. օր.
եղանգմ—եղնուել, կղանգմ—կղնուել, յօժարիլ—
յօժըրնալ են:

2. Ա. Բ. Գ. Լծորդութեանց երկրորդ
տեսակի միջինն ա ձայնը կորել է. ինչ. բաժ-
նեմ—բաժանեմ, բաժնիմ—բաժանիմ, ա-
մըրնամ, լոկնամ—լոգանամ, յօժըրնամ,
չողնամ, լմննամ—լցուիլ են:

3. Զորրորդ լծորդութեան առաջին տե-
սակը (ում) ջնջուել է, մնում է միայն երկ-
րորդ տեսակը նոււ, որին անցել են նաև
ուրիշ բայեր. ինչ. ելնում, մտնում, գըա-
նում, կլնում, հեծնում, սկսնում են. այս-
պէսով նոււ ձևով բայերի թիւը շատացել է:

4. Գրաբարի մէջ կրաւորականը իւրա-
յատուկ ձև չուներ, այլ երկրորդ լծորդու-
թեան ձևը ծառայում էր առաջին և երկ-
րորդ լծորդութեան կրաւորականի համար:
Միջին հայերէնը ստեղծել է կրաւորականի
համար առանձին մի ձև, որ է ուիլ, վիւմ,
ւիւմ և որ շարունակուում է նաև արդի հա-
յերէնում. բայց միջին հայերէնը ունի մի
խումբ այնպիսի կրաւորական ձևեր, որոնց
կազմութիւնը չի համապատասխանում ար-
դի ձևերին. ինչ. գողընվիլ (գողացուիլ),
յիմընվիլ (իմացուիլ), բանվիլ (բացուիլ),
վլանվիլ, տվվիլ (տրուիլ):

5. Ընդհանրապէս խօսելով գրաբարի
մէջ բայի սեռը անորոշ էր. միջին հայերե-
նը ստեղծել է երեք սեռ. կրաւորականի
համար ուիլ ձևը ստեղծելուց յետոյ, ներ-
գործականին յատկացրել է ել և չեզոքին
իլ վերջաւորութիւնը. այսպէս են օր.

ներգ.	չեգ.	կրաւ.
բաժնեմ	բաժնիմ	բաժնուիմ
եփեմ	եփիմ	եփուիմ
այրեմ	այրիմ	այրուիմ

Դժբախտաբար այս գեղեցիկ զանազա-
նութիւնը ընդհանրացած չէ նոյն իսկ մի-

ջին հայերէնի մէջ, այնպէս որ սրանց կողմէն գտնոււմ ենք նաեւ իմ վերջաւորութեամբ ներգործական բայեր էլ. ինչ. ունիւմ, տանիւմ, ընդունիւմ են:

6. Անցողականը կազմոււմ է ցնեմ, եցնեմ, ացնեմ մասնիկներով. ինչ. ուսցնեմ, անցնեմ, փթցնեմ, յերցնեմ (յարուցանեմ), անցընեմ, պակսեցնեմ, վզենկեցնեմ, յեմեցնեմ, թուլացնեմ, զօրացնեմ:

Խոնարհման դրութիւնը ամբողջապէս փոխուած է և համարեա թէ նոյն է արդի արեւմտեան կամ կը ճիւղի բարբառների խոնարհման հետ:

Ներկան կազմոււմ է կու մասնիկով, ամեն տեսակ բայերի համար անխտր. — Նըկատելի է որ արդի արեւմտեան աշխարհաբարը միավանկների մօտ ունի կու, բազմավանկների մօտ գործ է ածոււմ կը, իսկ ձայնաւորով սկսող բայերի համար դնոււմ է կ. — այսպիսի զանազանութիւնների չկան կրկնկեան հայերէնում. օր. կու ասեմ, կու բաժնեմ, կու այնէ անոււմ էս, կու հայրս անոււմ եմ, կու գայ սգալիս էս:

Անցեալ անկատարը ճիշտ նոյն ճոճ է, ինչ. կու կարծէր, կու հայէր, կու երթալիս են:

Ապառնին կազմոււմ է երբեմն ներկայի նման և երբեմն էլ կամի բայով. ինչ. կու տամ, կու ասեմ, գնալ կամի, կամի ելնել, կամի մեռնիլ են:

Անցեալ կատարեալը պահոււմ է դեռ զբարարի ձեւը, ինչպէս է նաեւ արդի աշխարհաբարում և բարբառների մեծագոյն մասի մէջ: — Նկատելի է որ շարունակոււմ է դեռ կատարեալի ե կամ ե յաւելուածը. ինչպէս է ամ, եհաս, եզարկ են. — զալ, ցալ, դնել քայլերը ստացել են բոլորովին նոր ձևի կատարեալ. երեկ (եկաւ), երեք (տուեց), երեք (գրեց):

Հրամայականը զբարարի սեռով է. երկրորդ գէմքը վերջանում է հ. ինչ. այլէ, օծնէ, մանտէլ, ընկէ. անցողականի մէջ ոչ կամ ու. ինչ. ետցոյ, թանձրցոյ, կաթեցոյ, իջու, կակղցու, հոլցու, շողցու, չորցու. Ստորագասականը ներկայացնում է զբարարի ներկան: Այսպէսով կրկնեան հայերէնի սահմանական ներկան զանազանոււմ է ստորագասականից միայն կու մասնիկի յաւելուածով: Կան մի քանի բայեր, որոնց ստորագասականը ասորբերոււմ է ներկայից՝

ստանալով ենամ ձեւը. այսպէս են հետեւեալ բայերը

Ներկ.

Լինամ, լինամ
ուենամ, ունամ
կենամ
զիտենամ
կամինամ
կարենամ
ուզենամ
պարտենամ
պիտենամ
թվենամ
այժենամ, աժենամ
ծարվենամ
ճանչենամ
ուռենամ
ամաչենամ
մօտենամ
վախենամ

Ստոր.

լինիւմ
ուենիւմ
կամ
զիտիւմ
կամիւմ
կարիւմ
ուզիւմ
պարտիւմ
պիտիւմ
թվիւմ
այժիւմ, աժիւմ
ծարվիւմ
ճանչիւմ
ուռիւմ
ամաչիւմ
մօտիւմ
վախիւմ

Բայերի վերջաւորութիւններից փոխուած է միայն ներկայ յոգնակի առաջին գէմքը (ն. փոխանակ զբարար մ.) կատարեալի՝ յոգնակի առաջին գէմքը միայն ք յանգն ունի և աշխարհաբարի նմ ձեւը չկալ գեռ և կատարեալի եզակի երկրորդ գէմքն ունի իր՝ փոխանակ զբարար եք. ինչ. եփեցիր, գրիր, եկիր. եզակի երրորդ գէմքը նց՝ փոխանակ եաց. ինչ. կտեց, քշեց, գահեց, խանգրեց, համեց, առջընտրեց են. շատ անգամ դարձած է աւ. ինչ. տեսաւ, եղաւ, ելաւ, մտաւ, իջաւ են:

Դերբայները պահոււմ են զբարարի ձեւը՝ ենթարկուելով միայն ձայնական փոփոխութեանց. ինչ.

Ներկ. դերբ. օղ, ասղ. — կորսնող, զբարաւնող, հոգցող, հասկնող, են:

Ապ. դերբ. լի. — ընդունելի, անբշկելի. լի. վերջաւորութիւնը կազմոււմ է ածական. ինչ. զայլ դեղերն որ հալելոյ է և զայլ դեղերն որ սղալոյ է. զայն խիժերն որ չէ լուսելոյ:

Անց. դերբ. ել. ինչ. կարգել, կցել, յեմել, հովցել, յիմցել, լմցել, յաւելցուցել, եկել, կրաւ. քերուել, լուսել են:

Հայն օբյեկտութիւն է տրուած ան ձեւով դերբայներին. ինչ. ամած, համած, ստաղած, քշած, տահրկած:

Արանցից կազմուում են բաղադրիչ ածականները. ինչ.

Ներք.	կրթա.
լուսեղ եմ, լուսել լինիմ	լուսուել եմ, լինիմ
լուսել էի, լուսել լինէի	լուսուել էի, լինէի
լուսել լինամ	լուսուել լինամ
լուսել լինալի	լուսուել լինալի
	լուսած եմ, լինիմ
	լուսած էի, լինէի
	լուսած լինամ, լինալի:

Հետաքրքրական է բացասական բայի կազմութիւնը. գրաբարը մի շատ պարզ ձև ունի. նա պահում է գրականի խոնարհման ձևը անփոփոխ՝ աւելացնելով միայն ոչ կամ չ մակարայը: Կիլիկիան հայերէնը այս գրութիւնը շարունակում է կատարելի համար. իսկ սահմանական ներկան ու անկատար կազմում է բոլորովին նոր ճոճով:— Առնում են բայի անորոշ ժամանակը, գնում են նրա վրայ ի կամ չ նախդիրը և կցում են էական բայի բացասական ներկայ և անկատար ձևերին: Ինչ. Հիմ յերթալ, Հիմ յառնուլ, Հիւ ի կարել, Հէիլ ի խօսել, Հէ ի վճարել, Հէ ի հանել, Հէ ի հանցնել, Հէ ի հրամայել, Հէ ի տալ, Հէ ի փնտել, Հէն ի յայրել ևն. եզակի գ. գէմքում չէ ի կարող է սղուելով տալ չի. ահա լուսեմ բայի խոնարհումը.

Հիմ ի լուսել	Հէի ի լուսել
Հիւ ի լուսել	Հէիլ ի լուսել
{ Հէ ի լուսել	Հէր ի լուսել
{ Հի լուսել	
Հէնք ի լուսել	Հէաք ի լուսել
Հէք ի լուսել	Հէիք ի լուսել
Հէն ի լուսել	Հէին ի լուսել:

Կատարելի է չլուսցի, չլուսցիր կն. ստորադասականը չլուսեմ, չլուսէի ևն: Այս պառնին նոյն է ներկայի հետ:

Հրամայականը գրաբարի պէս լինում է մի՛ լուսեր, մի՛ առնուր, մի՛ մատներ. բայց հետաքրքրական նմանողութեամբ՝ հետեւելով սահմանականին մերթ ծայրի ր դարձնում է չ և մերթ էլ իբրև երկրորդ գէմք դարձնում է ս. ինչ. մի տալ, մի առնուլ, մի արգիլել, մի լսել, մի արծկել, մի չիւնես, մի արգիլես, մի գնես, մի ընդունալ ևն: Սահմանական բացասականի այս ձևը

ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ մի տեսակ ներգույական. Հիմ ի լուսել, Հիւ ի տալ նշանակում են լուսելու գործողութեան մէջ Հիւ, տալու գործողութեան մէջ Հիւ ևն: Այսպէս բարձրագույն յետոյ՝ պէտք էր սպասել որ հաստատականի մէջ էլ սահմանականը այսպիսի ձև ստանար. և իրօք Վարդանի և այլ գրողների հայերէնում գտնուում ենք հն ի կուելի «կուում են», եմ յանձնել, է ի վտուլ. հաւատալ եմ, է ի գալ, օնց ելւնեմ ի գուրս՝ երբ երկինքն ի շուրջ է ի գալ և գիս ի ներք է ի յանել. ինչ ցեղ ելւնեմ, երբ երկինքն ի վրայս է ի փլչել և գիս ի ներքն է յարգելիլ:

Այս ձև սահմանականը նախարանն է առնելեան հայերէնի ում ձևով ներկայի, որ նոյնպէս ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ներգույական հոլով. Հիմ խաղում, Հիմ ծեծում բուն նշանակում են խաղի մէջ Հիմ, ծեծի մէջ Հիմ ևն:

Անկանոնի բայերը գրաբարի մէջ թէև այնքան շատ ու այնքան դժուար չեն, որչափ ուրիշ լեզուների մէջ, բայց այնուամենայնիւ լեզուի ընդհանուր պարզութեան միօրինակութեան մէջ ներկայացնում են անհարթութիւններ: Միջին հայերէնը այստեղ էլ դրել է իր ձեռքը. նախ որովհետև գրաբարի ապառնին և ստորադասականը ջնջուած են, հետեւաբար և գոյաբարութիւնների մի նշանաւոր մասը ինքնին վերացած է բոլոր անկանոնի բայերի մէջ: Երկրորդ՝ անկանոնի բայերից մի քանիսը ամբողջապէս գործածութիւնից դուրս են ընկած: Մնում են ուրեմն մի խումբ անկանոնի բայերի կատարելալը, հրամայականը և անցիւղ դերբայը, որոնք շարունակում են դեռ իրենց գոյութիւնը: Բայց այստեղ էլ միջին հայերէնը շատ անգամ անկանոնի աւելբեր ջնջելով՝ վերածել է կանոնաւորի կամ գոնէ աւելի հեշտացրել.

Լսեմ—կտր. լսեցի, հրմ. լսէ, լսեցէ՛ փիս. լուայ, լուր, լուարուք. ճանաչեմ—կտր. ճանչեցի փիս. ծանեայ

գնեմ—կտր. գրի, գրիւր, եղիւր, գրաք, գրիք, գրին՝ փիս. եղի, եղիւր, եդ, եդաք, եղիք, եղին

տամ—կտր. տուի, տուել, երետ, տուաք տուիք, տուելի փիս. ետու... առնեմ—կտր. ալրի, ալրիւր, արար, ալրաք, ալրիք, ալրին, փիս. արարի, արարեր, արար, արա-

րաք, արարիք, արարին. — հրմ. այրէք փխ. արարէք:

Այստեղ վերջ ենք տալիս կրիկեան հայերէնի նկարագրութեան: Ամփոփելով մեր խօսքը, կարող ենք ասել որ միջին հայերէնը կանգնած է գրաբարի և աշխարհաբարի միջև, իբրև հրկուսի միացուցիչ օգտակար, կան դէպքեր, ուր նա գեռ գրաբար է, ինչպէս հայցականի զ և բացառականի ի, յ նախդիրներէ գործածութեան մէջ. բայց աւելի շատ են այն դէպքերը, ուր եւս բոլորովին աշխարհաբար է: Ինչպէս կտր. գրի, զրիբ, տուի, տուիբ են: Աւելի քիչ են այն դէպքերը, ուր նա իբրև անցման շրջան, ներկայացնում է միաժամանակ թէ՛ գրաբարը և թէ՛ աշխարհաբարը, ինչպէս յոգնակիի կազմութեան մէջ, ուր փայնաւորով վերջացող բառերը ստանում են ք, բաղաձայնով վերջացողները եւ են: Աշխարհաբարի հետ համաձայնութեան դէպքերը աւելի կշատանան, եթէ փոխանակ առնելու գրական աշխարհաբար, համեմատութեան հետ առնենք արդի զանազան բարբառները: Այսպէս այն զանազանութիւնը, որ գտնում ենք միջին հայերէնում յոգնակիի կազմութեան մէջ (ձայնաւորով յանգող բառերի համար ք, բաղաձայնով յանգող բառերի համար եւ), մինչև այժմ էլ կայ նոր Զուղայի հայոց բարբառում. — հայցականի զ նախդիրը կայ Մշոյ և Սուչաւայի հայոց բարբառում. — բացառականի ի նախդիրը Սուբիոյ հայոց բարբառում. — կատարեալի երեւ, երիգ, երեկ (տուեց, գրեց, եկաւ) ձևերը կան Թիֆլիսի բարբառում. — ձայնաւորի մօտ կու մասնիկի գործածութիւնը առանց սղման կայ նոյնպէս Թիֆլիսի բարբառում (կու առնիմ, կու աղատիմ, կու աղօթիմ, կու էրիմ են). և այսպէս ուրիշ շատ մանրամասնութիւններ: Վերջին անգամ պէտք է կրկնել այն, ինչ որ ասացինք վերեւում, թէ միջին հայերէնը մի ընդհանուր լեզու էր, այլ թէ կային Հայաստանում և Հայաստանից դուրս բազմաթիւ միջին հայերէն բարբառներ, որոնցից մէկն էլ կրիկեան հայերէնն էր, որ պետականութեան շնորհիւ բարձրացաւ գրականութեան: Ուրիշ բարբառներէ հետքեր երևան են գալիս տարբեր վայրերում գրուած գրքերի և արձանագրութեանց մէջ: Բոլորից ամենահինը պիտի համարենք Հայ

մամ Արեւելցու տուած տեղեկութիւնները իր Բերականութեան մէջ, Խօսելով բայերի լծորդութեան մասին (էջ 265) այս հեղինակը զանազանում է երեք ձև. ա, ու և եւա. առաջինին իբր օրինակ տալիս է զամ, զաս, զայ, երկրորդին՝ առնում, առնուա, իսկ երրորդին՝ գեամ, գեաս, որի համար ասում է յատկապէս թէ «ծեքական է բառս ըստ մթին լեզուաց» (հմմտ. Ղարաբաղի բարբառով կյամ, կյաս, կյա): Նոյն հեղինակը յիշում է նաև յեզուց, եզուց ժողովրդական բառի գործածութիւնը, որ հիմա առեւելեան հայերէնում սովորական է. ձի վաղիւն... զոր գռեհիկն յեզուց ասեն. եզուց դառնաւք» (էջ 271): Մխիթար Հեղացու հայերէնում յոգնակի ուղղականը վերջանում է ու, մինչդեռ կրիկիայում այդպիսի բան չկայ. — ք ձայնի տեղ յաւախ գտնում ենք ի. ինչ. չի փոխանակ չը, իսպիտակ փոխանակ [ը]սպիտակ են. անցեալ դերբայը վերջանում է եւ մինչդեռ կրիկիայում վերջանում է ել. — Ղարաբանի գործածներում գտնում ենք ներգոյական հոլովի և սահմանականի ում ձևը, որ արեւելեան հայերէնի սկզբնաւորութիւնն է. ինչ. ի սրտումս, աղօթք են առնում. — Բյնիի մի արձանագրութեան մէջ որ զԷրուած է 1358 թուին, գտնում ենք հետեւեալ բարբառային ձևերը. — էսիբ (փխ. այս որ ցարա), յգ. սեռ. երի փխ. երոյ. ինչ, ճորտերին. — բերաց փխ. երբը գերաւ, բերց»:

Ախրապատինի մէջ գտնում ենք չաքս, փխ. չաք, որ է չափ, տեսել փխ. տեսուլ, որ է տեսանել, երիկ փխ. կրկնեան այրիկ զամուսին, ոյր փխ. իր. ոյրեն, յոյրմէն փխ. իրին, յիրմէն են:

Արձանագրութիւնների և յիշատակարանների մի կատնուաւոր հետազոտութիւն կարող այն թերեւ աւելի շատ բան ասել այս շրջանի հայերէն բարբառների վերաբերմամբ:

ՊՐՈՓ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ